

Staande op de ruïne van het trotste luchtkasteel: Boven A.P., een Groningse tegenhanger van *Criterion*¹

SJOERD VAN FAASSEN

Halverwege 1940 maken enkele Groningse schrijvers ‘een min of meer literaire pelgrimage’ naar Amsterdam. Ze ontmoeten er een aantal dichters rond het daar verschijnende tijdschrift *Criterion* (1940-1942), waaronder de literaire mogul Ed. Hoornik. Tot het Groningse groepje behoren Eddy Evenhuis en Max Dendermonde. Evenhuis doet in een brief van 24 augustus verslag van hun uitstapje aan de in Amsterdam woonachtige, maar eveneens uit de provincie Groningen afkomstige dichter Koos Schuur:

Deze kennismakingen [...] brachten ons het besef bij, dat Groningen ‘als cultureel centrum’ lang geen gek figuur slaat naast de rijks- hoofdstad. In deze hoogmoedswaan hebben wij zelfs het plan opgevat om een Groningsch litterair maandblad op te richten, dat dan zou moeten hetten: ‘Boven A.P.’²

‘Evenhuis’ reisgenoot Max Dendermonde zou later opmerken dat de naar de Amsterdamse wortels van het tijdschrift *Criterion* verwijzende titel *Boven A[msterdam] P[eil]* liet doorschemeren ‘dat wij in Groningen eigenlijk beter waren. In elk geval lieten de Groningers weten dat zij er waren.’³

De door de Groningers opgezochte Hoornik fungeerde vanwege zijn allesoverheersende positie al vlug als kop van jut voor een aantal van zijn generatiegenoten. De titel van het nooit-verschenen Groningse tijdschrift *Boven A.P.* kan worden beschouwd als een van de eerste uitingen

van die veranderde stemming: ze vormt een rechtstreekse plaagstoot naar de zogenaamde *Criterion*-generatie, waarvan Hoornik het middelpunt was. De eerste aflevering van *Criterion. Letterkundig Maandblad* was vijf maanden eerder, op 25 maart 1940, verschenen. Het tijdschrift stond onder redactie van Hoornik, Cola Debrot en Han G. Hoekstra.

‘Een dichter wordt geboren en niet gemaakt. Een generatie daarentegen wordt gemaakt en niet geboren’, zegt Bertus Aafjes aan het begin van zijn inleiding tijdens een *Criterion*-middag op 15 maart 1941 in Amsterdam.⁴ Ongetwijfeld heeft hij daarbij zijn eigen generatie op het oog, want de vorming van de *Criterion*-generatie werd begeleid door de poëziechroniek die Hoornik in 1939 maandelijks bijdroeg aan het tijdschrift *Groot Nederland* (1903-1944). De reeks in *Groot Nederland*, die Hoornik in 1940 onder de titel *Tafelronde. Studies over jonge dichters* bundelt, sluit hij af in december 1939 met het zelfbewuste essay ‘De nieuwe generatie’. *Criterion* werd voorafgegaan door het tijdschrift *Werk* (1939), dat slechts een jaar heeft bestaan. Ook bij *Werk* maakte Hoornik deel uit van de verder uit Adriaan van der Veen, Johan Daisne (pseud. van H. Thiery) en Jan Schepens bestaande redactie.⁵

Ten tijde van *Werk* benadert de uitgever A.A.M. Stols Hoornik om de redactie van de door Stols uitgegeven poëzietreeks *Helikon* (1940-1941, 1946-1947, 1955) op zich te nemen. Stols hoopt op die manier de jonge generatie dichters voor zijn fonds te winnen.⁶ Stols wordt daarbij mede gedreven door concurrentieoverwegingen, want Hoornik had hem laten weten dat ook Em. Querido’s Uitgeverij te Amsterdam hem een soortgelijk aanbod had gedaan.⁷ De kundige manier waarop Hoornik beide uitgevers tegen elkaar uitspeelt, is tekenend voor zijn ambitie. Voor Stols stelt Hoornik in 1941 bovendien de van een programmatische inleiding voorziene bloemlezing *Twee lentes. De beste gedichten uit ‘Werk’ 1939 en ‘Criterion’ 1940* samen. Door op deze manier een centrale plaats te verwerven, bouwt Hoornik een enorme machtspositie op. De dichter en criticus J. Greshoff – tot dan Stols’ voornaamste adviseur – waarschuwt Stols op 24 februari 1940: ‘Pas op voor éénzijdige voorlichting door Eddy Hoornik’.⁸

Maar niet alleen de tot een voorgaande generatie behorende Greshoff maakt zich over Hoorniks positie zorgen. Hoorniks opvattingen en positie komen vanaf het begin ook bij een aantal van zijn generatiegenoten onder vuur te liggen. Evenhuis meldt in zijn hierboven al aangehaalde brief aan Schuur dat de dichter L.Th. Lehmann 'fel anti-Hoornik' is, en om die reden 'gemakkelijk voor "Boven A.P." te winnen' zal zijn. F.W. van Heerikhuizen, die als tegenhanger van *Twee lentes de bloemlezing Stille opmars. Verzen van een nieuwe generatie in Nederland* (1942) samenstelt, klaagt midden januari 1941 bij Stols over de sleutelpositie van Hoornik; die vertegenwoordigt in Van Heerikhuizens optiek een 'speciale richting', belangrijk weliswaar, maar niet de enige, want Van Heerikhuizen zelf staat naar eigen mening voor 'de meer bezonnen, wetenschappelijke, minder subjectieve richting.'⁹

Ook Maurits Mok had er op 4 juli 1939 in de NRC er al op gewezen dat er een grotere diversiteit heerst onder de jonge dichters dan Hoornik naar Moks mening wilde onderkennen. En de in 1942 naar Brussel vertrokken Pierre H. Dubois, die in *Criterium* een aantal richtinggevend essays had gepubliceerd, schrijft in de september/novemberaflevering van het Vlaamse tijdschrift *Klaverdrie*, in een passage, die toch niet anders dan als een verwijt van opportunisme is te lezen, te geloven 'dat Hoornik er nooit een "standpunt" op heeft nagehouden: hij liet zich zo maar wat drijven op wat de wind aanbracht en hoewel hij theoretiseerde, was hij allesbehalve een theoreticus en een denker; zijn in de meeste gevallen aanvechtbare of meer diepzinnig schijnende dan werkelijk diepe opstellen en artikelen over poëzie, wijzen dit onomstotelijk uit' (p. 652).

In allerlei, vaak clandestien verschijnende Nederlandse literaire tijdschriften wordt begin jaren veertig de lans over *Criterium* en Hoornik gebroken. Zo staat in november 1942 in de eerste aflevering van *Lichting* (1942-1943) onder meer te lezen:

'Werk', door 'Criterium' voortgezet [...], verstarde meer en meer tot een vaste, dogmatische kern van dichters en hun epigonen, door Ed. Hoornik vergaard en weldra verheven tot de adelstand [...]

en in april 1943 wordt *Criterion* in hetzelfde tijdschrift als een 'kouwelijk kransje' afgedaan. In *Parade der Profeten* (1944-1945) zijn eveneens diverse schimpscheuten tegen *Criterion* te lezen.¹⁰

Maar ook in Groningen is weerzin tegen Hoornik te bespeuren. Evenhuis laat op 12 april 1941 aan Reinold Kuipers weten:

Tot op heden ontving ik taal nog [sic] teeken [...] van *Criterion* [...]. Waarschijnlijk keuren ze me geen bericht waardig [...], nu ik eens voor al geweigerd heb aan nog meer bloemlezingen van onzen generatie-leider Hoornik mede te werken.

Later die maand, op 25 april, voegt hij Hoornik zelf toe:

Nu U zich blijkbaar opwerpt als leider van *Criterion*, heb ik er natuurlijk ook bezwaar tegen om in dit tijdschrift te publiceren. De reden voor deze terughouding was, dat ik niet in een zoogenaamd door U geknede generatie wensch te worden verwerkt.

A. Marja neemt een soortgelijke afwijzende houding tegenover Hoornik en *Criterion* aan¹¹ en Dendermonde vertelt Evenhuis, tijdens de voorbereidingen van de nooit verschenen bloemlezing *Onder de dertig*, over een bezoek aan Dordrecht, waar hij bij dichters als C. Buddingh' en Anthony Bosman heeft ontmoet. Met een verwijzing naar het tijdschrift *Boven A.P.* – waarvan de in september 1940 verspreide circulaire als motto 'De Handschoen' had meegekregen – schrijft hij op 24 oktober 1941 aan Evenhuis:

Natuurlijk kwam ook de Hoornik-kwestie ter tafel. Wel, iedereen is anti-Hoornik, en de Dordtenaren natuurlijk ook en we zijn allen blij, dat we een strijdbijltje gevonden hebben. (Trouwens, datzelfde bijltje, toen hoffelijker 'de handschoen' geheten, hadden wij Groningers het vorige jaar al!). Iedereen wil nu of tegen Hoorniks generatie,

ONDER DE DERTIG

EEN VERZAMELING PROZA EN GEDICHTEN VAN DE JONGEREN
ONDER REDACTIE VAN
MAX DENDERMONDE
EDDY EVENHUIS
L. TH. LEHMANN

REDACTIE-ADRES
MAX DENDERMONDE
ABC. MAATSCHAPPIJ

AMSTERDAM November 1941
SINGEL 262

De Amsterdamsche Boek- en Courantsmaatschappij (uitgeefster van o.a. de Midderkring-serie en de novellenreeks "De Tuinspiegel") is voornemens in het voorjaar van 1942 een bundel proza en poëzie uit te geven, waarin oorspronkelijk, nog niet verschenen werk wordt opgenomen, uitsluitend van Nederlandse auteurs beneden de dertig jaar.

Zij wil die auteurs op deze wijze in de gelegenheid stellen iets van hun werk onder de aandacht van een zo groot mogelijk publiek te brengen. Zij neemt aan, dat dit streven bij U sympathie zal ontmoeten, en vraagt dus Uw medewerking bij het tot stand komen van dit verzamelwerk, dat zal worden samengesteld door een redactie-commissie, bestaande uit de auteurs Max Dendermonde, L.Th. Lehmann en Eddy Evenhuis.

De medewerking aan dit boek wordt dus thans gevraagd van die Nederlandse auteurs, die op 1 Juni 1942 de leeftijd van 30 jaar nog niet zullen hebben bereikt en die vóór 1 Januari 1942 reeds hebben gepubliceerd, hetzij afzonderlijk in boekvorm, hetzij in een Nederlands tijdschrift, verzamelwerk o.a.

Medewerkers kunnen slechts één keer kopij insenden en wel uiterlijk vóór 1 Februari 1942. Alleen zij, uit wier insending de samenstellers geen keuze konden doen, worden, voor zover de redactie in de eerste insending aanleiding vindt, in de gelegenheid gesteld op verzoek nogmaals een bijdrage in te zenden.

De prozastukken (schetsen, novellen, essays van algemeen-literaire aard enz.) mogen de lengte van achtpagina's niet overschrijden.

De medewerkers verplichten zich tot drie maanden na het verschijnen van de bundel niet elders van de afgezante kopij gebruik te maken.

Op insending van nog niet elders gepubliceerd werk van Uw hand wordt grote prijs gesteld. Wij nodigen U uit die insending te richten aan: N.V. Amsterdamsche Boek- en Courantsmaatschappij, Singel 262, Amsterdam-C.

Op de omslag gelieve U te vermelden: "Onder de dertig".

De termijn van insending werd opzettelijk ruim gehouden, tenzinde hon, die aan de bundel geen medewerken, in de gelegenheid te stellen het beste van hun ongepubliceerd werk aan ons toe te zenden.

Het honorarium bedraagt per bladzijde f. 2,50, zowel voor proza als voor poëzie.

Zonder Uw medewerking zou het beeld, dat de samenstellers van het jonge, letterkundige Nederland willen geven, onvolledig worden. Wij vertrouwen er dus ten zeerste op, dat wij binnenkort iets van U zullen vernemen. In afwachting van Uw antwoord en met bij voorbaat dank voor Uw gewaardeerde medewerking,

Hemans de samenstellers
N.V. Amsterdamsche Boek-
en Courantsmaatschappij:

F. v. Eügen.

óf tegen Hoornik schrijven. Onder De Dertig wordt dus een opstandig boekje! Wellicht is het allemaal maar schijn, want per slotte worden wij jongeren slechts gebonden door een negatie: anti Hoornik!

Aan de machtspositie van Hoornik wordt op verschillende manieren getornd, onder meer door alternatieve publicatiemogelijkheden te scheppen. In Groningen probeert Marja al in 1939 een eigen uitgeverij te beginnen.¹²

Op dat moment mislukt Marja's plan, maar tijdens de oorlog krijgt hij met In Agris Occupatis alsnog de gewenste publicitaire uitlaatklep tot zijn beschikking. Bij deze door Marja met W.H. Nagel en W.H. Overbeek gedreven clandestiene uitgeverij zouden, naast bundels van Marja zelf, nog enkele bundels van Groningers verschijnen: van Eddy Evenhuis, Martin Leopold, Koos Schuur en Ab Visser.¹³

Ook Kuipers begint tijdens de oorlog 'met het teken van de Boekvink' een soort uitgeverijtje, dat voornamelijk gedichten van hemzelf uitgeeft, maar ook een bundeltje van Koos Schuur.¹⁴

Als redacteur van *Imp.*, het tijdschrift van het Nederlandsche Verbond van Boekenvrienden, slaagt Kuipers erin twee bijzondere afleveringen te publiceren: de door hemzelf samengestelde bloemlezing *Groningsche poëzie* (1941) én Max Dendermondes bundel *Water en brood* (1941). Dendermondes bundel is een uitgave van de Amsterdamsche Boek- en Courantenmaatschappij, waar later de in verband met de Groningse tijdschriftplannen nog ter sprake komende bloemlezing *Onder de dertig* zou moeten gaan verschijnen.¹⁵

Hoorniks *Helikon*-reeks en haar opvolger de *Atlantis*-serie (1941-1943) biedt de Groningers niet echt soelaas, want alleen Dendermondes *Tijdelijk isolement* (1940) wordt in de reeks opgenomen, terwijl de bundel *Pan in de stad* van Evenhuis wel wordt afgedrukt, maar uiteindelijk niet wordt verspreid.¹⁶

In dezelfde tijd dat Marja uitgeversambities toont, wil Ab Visser een tijdschrift oprichten voor de niet-bestaande 'Groningse school' in de poëzie:

In feite heeft er natuurlijk nooit een dergelijke 'school' bestaan, want een school of richting veronderstelt of pretendeert een programma en de leden ervan groeperen zich gewoonlijk om een leiding-gevend tijdschrift, vergelijk b.v. de Amsterdamse School-Criterium. De Groningse schrijvers en dichters hadden alleen dit gemeen dat ze zich ten opzichte van het 'Westen' in een min of meer geïsoleerde positie bevonden. [...] De Criterium-invloed was aanvankelijk wel het sterkst [...] en men zou de Groningse groep een dependance van de Amsterdamse School kunnen noemen en zelfs kunnen spreken van Criterium-poëzie in licentie gemaakt in Groningen.

Visser memoreert dan de behoefte in de jaren dertig in Groningen over een eigen tijdschrift te beschikken. Vlak voor de oorlog onderneemt hij met Ferdinand Langen en de schilder Ruud Elzer zelf een poging:

Ferdinand Langen en ik probeerden een tijdschrift op te richten om de Groningse talenten te bundelen. [...] We brachten het niet verder dan een schone dummy, ons gratis toegezonden door Van Gorcum en Comp. te Assen [...].

Vermoedelijk uit dezelfde periode stamt het manuscript van de bloemlezing *Vernieuwd Martini spel. Verzen van jonge Groninger dichters*; ook hiervoor waren Visser en Langen waarschijnlijk verantwoordelijk.¹⁷

Nadat ook de oprichting van de sociëteit Het Drieluik is mislukt ('Het einde van Het Drieluik betekende tevens het einde van de Groningse School in de literatuur, die nooit een School was geweest'), geeft Visser zijn pogingen op.¹⁸ Langen heeft de geschiedenis van dit nooit-verschenen tijdschrift verwerkt in zijn roman *Hoe maakt u het?* (1952), waarin Visser optreedt als 'Simon' en Elzer als 'Theo'.

Midden 1940 wordt een nieuwe poging in Groningen ondernomen. Als Evenhuis in augustus in zijn al eerder aangehaalde brief Koos Schuur inlicht over het bezoek dat de Groningers aan hun Amsterdamse

collega's hebben gebracht en het voornemen het tijdschrift *Boven A.P.* te beginnen, schrijft hij ook:

Men schijnt in Holland trouwens een dergelijke geste te verwachten, althans Hoornik zeide ons met klem, dat t.z.t. wijziging zal worden aangebracht in de redactie van *Criterium*. Roel Houwink zei ronduit tegen Dendermonde (overigens nadat ons plan al was opgemaakt): 'Waarom gaan jullie zelf geen blad uitgeven?' [...] Het blad zou een agressief karakter moeten dragen. Het zal eenigszins regionaal gehouden moeten worden, omdat wij hier in Groningen (bedoeld wordt de provincie) dan allicht meer abonne's krijgen. In dit verband zouden wij [...] de redactie, althans voorlopig, alleen uit Groningers willen samenstellen. Bij dezen noodig ik Ued. Beleeft uit, hierin met de heeren Dendermonde, Reinold Kuipers en Evenhuis zitting te nemen.

Schuur antwoordde Evenhuis bijna per omgaande op 25 augustus, waarschijnlijk bewust de titel *Boven A.P.* omzettend in *Onder A.P.*:

Om mijn interesse bij deze zaak des te meer naar voren te doen komen, zendt [sic] ik je onmiddellijk een antwoord [...]. het is werkelijk geen hoogmoedswaanzin te noemen, een blad op te richten, dat den schonen naam 'onder a.p.' zal dragen. een dergelijk voornemen moet reeds geruimen tijd gesluimerd hebben in de hoofden en harten van vele noordelijke verzenschrijvers. [...] weet echter, dat ik evenzeer voor dit illustere tijdschrift zal strijden als een van jullie.

Op 3 september wordt door Evenhuis, die het redactiesecretariaat op zich had genomen, onder de al gememoreerde strijdlustige kreet 'De Handschoen' een circulaire voor *Boven A.P.* verspreid. Het maandblad wordt voor 1 januari 1941 aangekondigd, en zal blijkens de circulaire 'voorlopig een enigszins regionaal karakter dragen'. Over de inhoud zegt de circulaire:

AVANT GARDE
Maandschrift van jonge dichters en prozaïsten

Groningen, 11 Januari 1941.

L.S.,

Nadat ons aanvankelijk van de zijde der autoriteiten was verzekerd, dat tegen het verschijnen van "Avant Garde" geen bezwaar bestond, werd ons naderhand uit Den Haag meegedeeld, dat momenteel geen vergunning voor de uitgave van nieuwe tijdschriften kon worden verstrekt, zulks met het oog op de schaarste aan grondstoffen. Wij hopen echter, vooral waar reeds een grote belangstelling voor onze opzet is gebleken, dat binnenkort alsnog een weg ter verwezenlijking van onze plannen kan worden gevonden en verzoeken U daarom Uw intekening als voor de toekomst geldend te willen zien. Onder dankzegging voor het feit, dat wij U als abonnee mochten noteren, verblijven wij,

Redactie "Avant Garde":

A. Marja
Eddy Evenhuis.

Groningen, Rademarkt 11.

Het tijdschrift staat open voor alle jonge Nederlandse dichters, prozaïsten en essayisten; een leeftijdsgrens wordt natuurlijk niet gesteld. Het slechte voorbeeld van bepaalde redacties indachtig, zullen naam en persoonlijke gevoelens geen gewicht in de schaal leggen: bijdragen worden alleen beoordeeld naar hun waarde.

Dat laatste is, net als Evenhuis' strijdkreet 'De Handschoen', ongetwijfeld een steek onder water tegen Hoornik.

De abonnementsprijs van Boven A.P. wordt in de circulaire op f 2,50 per jaar gesteld; Schuur komt in een brief van 5 september op een begroting ten bedrage van f 2.400,-. Hij had drukkerij De Noord-Ooster in Wildervank (hijzelf woonde in het naburige Veendam) als berekeningsgrondslag een aflevering van *Criterium* laten zien. Schuurs begroting gaat ervan uit dat het tijdschrift ten minste duizend abonnees moet zien te krijgen. Maar, schrijft hij aan Evenhuis, 'ik vrees, dat wij er nog geen

500 zullen krijgen'. Kuipers schreef een week later mistroostig aan Evenhuis:

De prijsopgaven... Ik heb die eens bekeken en ga ermee accoord, tenminste wat de inhoud betreft, niet wat de consequenties aangaat. Het is wel duidelijk, dat de opzet veel te grootscheepsch is. Mijns inziens moet de uitvoering van 'Boven A.P.' veel eenvoudiger, meer pamfletachtig zijn, ook al in verband met de titel. Dat haalt het burgerlijk aanzien wel naar beneden, doch behoeft aan het artistieke peil niets af te doen.

Van Boven A.P. wordt daarna weinig tot niets meer vernomen. Het is niet helemaal helder waarom niet, maar het is niet gewaagd te veronderstellen dat uiteindelijk de financiën of beter, het gebrek eraan, het initiatief de das heeft omgedaan. Ook zal een rol hebben gespeeld dat de beoogde redacteurs allen Groningen verwisselen voor Amsterdam. Max Dendermonde schrijft nog wel op 19 september aan Kuipers:

Staande op de ruïne van het trotste luchtkasteel (n.l. Boven A.P.), vraag ik mij af, waar onze ridder en strijdmakker gebleven is. [...] Hoe staat het met Uw redacteurschap. Wat denkt U van het voortbestaan (haha, 't kind is nog niet eens geboren!) van Boven A.P.

Maar Evenhuis kiest er kennelijk voor zonder Dendermonde, Kuipers en Schuur verder te gaan, en ontwikkelt de laatste maanden van 1940 plannen voor een ander tijdschrift, *Avant Garde: Maandschrift van Jonge Dichters en Prozaïsten*, dat onder redactie van hemzelf, A. Marja en mogelijk diens schildknaap Paul Lenda (pseud. van Lex Gans) moet komen te staan. In een ongedateerde brief schrijft Schuur aan Marja:

ik heb niets van van delden gehoord over een mogelijk tijdschrift, de gemetamorfeerde boven a.p., die de wijdse naam avant garde draagt. avant garde hoezoo? in de richting van het nationaalsocialisme? of

strekt de basis van het tijdschrift zich enkel uit op het terrein van de kunst? ofschoon ik als mede-ex-baarmoeder van boven ap wel wat laat word ingelicht omtrent de aanstaande geboorte van een nieuw kind, zendt [sic] ik je desondanks enkele verzen en ben zeer nieuwsgierig, waar het tijdschrift wordt uitgegeven in welke vorm (als vof of als tijdschrift) [...].¹⁹

Avant Garde verspreidt een prospectus waarin de verschijning voor januari 1941 wordt aangekondigd. In dat prospectus staat onder meer te lezen:

‘Enige, te Groningen woonachtige jonge schrijvers hebben [...] de moed gevonden tot het oprichten van een klein tijdschrift *Avant Garde* [...]. Het is hier niet de plaats voor een uitvoerige redactieverklaring, maar wel kan reeds worden meegedeeld, dat niet alleen aan poëzie en proza van veelbelovende jongeren, maar ook aan de literaire polemiek een plaats zal worden ingeruimd. Opvallend is het verschijnsel dat [...] het essay heden ten dage in een impasse verkeert, terwijl men eveneens een merkwaardig tekort aan ‘fighting spirit’ kan constateren. Het mag een bekend feit heten, dat een tijdschrift stimulerend kan werken, mits het een eigen karakter draagt en met geestdrift wordt geleid. Voor de vervulling van beide eisen meent de redactie van *Avant Garde* te mogen instaan.

Op 11 januari 1941 moet de redactie aan de abonnees echter meedelen dat ‘momenteel geen vergunning voor de uitgave van nieuwe tijdschriften kon worden verstrekt’, hoewel aanvankelijk ‘van de zijde der autoriteiten was verzekerd, dat tegen het verschijnen van “*Avant Garde*” geen bezwaar bestond’.

Na het mislukken van *Boven A.P.* en *Avant Garde* flirten Koos Schuur en Eddy Evenhuis nog even met de groep rond het illegale tijdschrift *Parade der Profeten*, dat zich, zoals boven te lezen is, tegen *Criterium* afzet, maar tot een nauwe samenwerking komt het niet.²⁰ Ook raken Schuur en Ferdinand Langen in 1942 betrokken bij de plannen van uitgeverij

Elsevier voor een literaire tijdschrift met de titel *Symbool*. Langen en Max Dendermonde worden aan het einde van de oorlog genoemd als redacteurs van het door F.G. Kroonder uit te geven tijdschrift *Richting*. *Symbool* noch *Richting* werden gerealiseerd.²¹

Zomer 1941 arriveert Dendermonde uit Groningen in Amsterdam, waar hij gaat werken voor de Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij. Samen met Fred. von Eugen bedenkt hij uitgaven.

‘Een ervan was een boek waarmee hij jonge auteurs naar zich toe kon trekken. [...] De bundel zou gaan heten *Onder de dertig*. Ik vroeg her en der in het land om bijdragen. Met succes. Ook toen al werd er danig geschreven. Het was gezellig werk, waarin ik terzijde werd gestaan door een aantal mederedacteurs.’²²

Die mederedacteurs van *Onder de dertig*. Een verzameling proza en poëzie van de jongeren zijn Eddy Evenhuis en L.Th. Lehmann. Het was niet de bedoeling dat *Onder de dertig* het Groningse karakter van *Boven A.P.* of *Avant Garde* krijgt. *Onder de dertig* is zoals boven te lezen is in de geciteerde brief van Dendermonde aan Evenhuis van 24 oktober 1941 klaarblijkelijk mede bedoeld geweest als tegenwicht voor *Hoornik*. De uitgave van *Onder de dertig* werd net als die van *Avant Garde* in verband met de schaarste aan papier getroffen door een ban van de afdeling Boekwezen van het Department van Volksvoorlichting en Kunsten, zoals de redactie op 18 juli 1942 per circulaire aan de medewerkers liet weten. Er is een dummy van *Onder de dertig* met een omslagontwerp door Reinold Kuipers, die ook voor de typografie van het binnenwerk tekende, bewaard gebleven.²³

In 1941 verschijnt de al genoemde bloemlezing *Groningsche poëzie*, die is samengesteld door Reinold Kuipers onder het pseudoniem P. Dorrius Kleine. De bloemlezing bevat speciaal voor de gelegenheid ingezonden gedichten. Marja zal op zijn beurt uit het werk van Groningse schrijvers de bloemlezingen *Harten-zeven* (1945) en *Sint Maarten op de Montparnasse*

(1946) samenstellen. Marja wijst in zijn inleiding bij *Sint Maarten op de Montparnasse* op het verband dat bestaat tussen schrijvers en de omgeving waarin zij leven, en dan speciaal als in het werk van die schrijvers 'geen speciale regionale elementen domineren', maar zij 'vaak ongewild, de sfeer ondergaan van de stad of het dorp waarin zij vertoeven' (p. 5). Over de Groningse schrijvers merkt hij op:

In dit verband is het merkwaardig, dat ook Groningen, de stad in het barre noorden [...] een stad van dichters (en schrijvers!) genoemd kan worden [...]. De noordelijken dichter is misschien de bohème-levensopvatting vreemd, omdat hij noorderling is, en omdat stad en lande hem daartoe te weinig gelegenheid bieden. De jonge noordelijke dichter heeft het vaak ook moeilijker dan de jongere uit het centrum van het land, omdat hij minder gelegenheid heeft met andere jonge dichters dagelijks te vertoeven, en zodoende van gedachten te kunnen wisselen over zijn werk en wat hem verder belang inboezemt (pp. 6-7).

Zowel Groningsche poëzie als *Sint Maarten op de Montparnasse* moet in het verlengde worden gezien van de pogingen via *Boven A.P.*, *Avant Garde* en, in mindere mate, *Onder de dertig* aandacht te vragen voor de jongere Groningse schrijvers. 'De oorlogsjaren maakten tenslotte toch een einde aan deze opbloei van een vruchtbare jonge kunstenaarsclub', verzuchtte Ab Visser later in het artikel met de titel 'De Groningse exodus'.²⁴